

Ж.Қ.Смағұлов, Б.Төребекова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Қазіргі қазақ прозасындағы романтикалық сарын**

Мақалада Т.Ахметжанның «Сұлу мен суретші» повесі материалы негізінде қазақ прозасындағы көркемдік бейнелеу принциптері қарастырылады. Романтизм теориясын түсіндіре отырып, авторлар бұл көркемдік әдістің белгілерін айқындайды. Адамзаттың мәңгілік тақырыбына: қоғамның махаббат пен өнерге деген қатынасына үлкен көңіл бөлінеді. Романтикалық тұлға белгілерін бойында сақтаған кейіпкер бейнесіне талдау жасалған. Кейіпкер тұлғасының басым белгілері — әрекеттер, мінез, дүниетаным.

Кілтті сөздер: қазақ прозасы, романтизм теориясы, көркемдік әдіс, адамзаттың мәңгілік тақырыбы, романтикалық тұлға, кейіпкер тұлғасы, іс-әрекет, мінез, дүниетаным.

Көп ғасырлық бай дәстүрі бар қазақ әдебиеті ұлттың рухани мәдениетінің үлкен бір құрамдас бөлігі ретінде үздіксіз жүйелі әрі көп кешенді зерттеуді қажет етеді. Әдебиет тарихының түрлі кезеңдерін теориялық тұрғыда бағымдау әлемдік көркем мәдениет дамуының жалпы жүйесінде диахрондық, синхрондық аспектілер тұрғысынан халықтың рухани ізденістерінің орны мен қызметін анықтауға, сол арқылы егеменді еліміздің жалпыазаматтық ғылыми-мәдени үрдіске батыл қадам жасауына мүмкіндік береді.

XX ғасырдың соңы — қазақ әдебиетінің даму тарихындағы күрделі кезеңдердің бірі. Бұл тұста әлеуметтік-саяси формацияның, қоғамдық сананың өзгеруіне байланысты қоғамда қалыптасқан эстетикалық идеалдар мен рухани мәдениетіміздегі құндылықтарды қайта қарау, бағалау орын алды. Қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізген 1991 жылғы атаулы күннен жаңа қоғамдық дәуір, жаңа тарихи кезең басталды. Еліміздің егемендік алып, рухани еркіндікке ие болған бұл кезеңді «тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиеті» деп атаймыз. Осы тұста ұлттық әдебиеттің даму ерекшеліктерін жаңаша көзқараспен, әділ бағалау үшін қазақ әдебиеті тарихын ешқандай идеологиясыз, таза әдеби, рухани мұра ретінде зерттеу мүмкіндігі туды. Тәуелсіздік жылдарындағы әдебиеттануда бет алған басты ғылыми бағыттардың бірі — бұрындары ойдан шығарылған социалистік реализм әдісімен әдіптеліп, сыңаржак көзқарас тұрғысынан бағаланған әдеби шығармаларға жаңаша ойлау жүйесіне әділ бағасын беру қолға алынды.

Әдебиет тарихына көз жіберсек, қашанда жаңа дәуірдің жаңа тақырып ала келетіні белгілі. Еліміз егемендік алғаннан кейінгі жылдар әдебиетінде жаңа бетбұрыс байқалды. Жаңа заман лебі дүниеге жаңаша көзқарасты қалыптастырды. Әдебиетке жаңа қаһармандар келді, өмірді бейнелеу кеңістігі кеңейді, философиялық сарын, драматизм күшейді. Әдебиет өмірді бұрынғыдай таптық аяда бейнелемей, әлеуметтік-шаруашылық мүддені емес ұлттық мүддемізді жоқтаған күрескер кейіпкерлерді алға тартты. Тәуелсіздік жылдарындағы проза кеңес дәуіріндегі қуғын-сүргіннің сырын тереңдете ашуға бет қойды. Руханият, инсаният мәселелеріне терең бойлауға мүмкіндік туды. Уақыт талабына орай тереңге тамыр жайып, жаңа сапалық қасиеттермен толыса түскен әдебиетіміздің қуатты бір бұтағы прозада өзгеше бояу, соны нақыштар, рухани ізденістер бой көрсетті.

Жаңа дәуір жаңа мазмұн әкелсе, көркем әдебиеттің оның табиғатына сәйкес жаңа формада бейнеленуі заңдылық. Осыған орай, тәуелсіздік жылдарындағы қазақ прозасының мақсат-мұраты, тыныс-демi, өрнек-айшықтары да жаңаша, өзгеше болып қалыптаспағы заңды болатын. Алдымен кешегі кеңестік замандағы идеология келмекке кетті. Қазақ прозасы айтар ойының ауқымдылығымен, психологиялық тереңділігімен, көркем образдардың кеңдігімен, сан алуандығымен ерекшеленеді. Прозада түрлі тенденциялар, алуан әдеби дәстүрлер табиғи үйлесті.

Қазіргі қазақ прозасы егемендікке қол жеткізген тәуелсіз қазақ мемлекетінің аяғына тұруы, қалыптасуы жағдайында дамыды. Осыдан келіп қаламгерлер жаңа мазмұндық, пішіндік ізденістерге ұмтылып, болмыстың дәстүрлі түсініктері мен «социалистік реализмге тән концепциялардан» бас тартты. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінде тарихымызды қайтадан жаңа көзқарас тұрғысынан саралау, тарихи оқиғаларға жаңаша баға беру орын алды. Жазушы халқымыздың өткен тарихи бастауларына ден қойды. Осы ретте қаһарманның ішкі әлемінің ұңғыл-шұңғылына бойлау,

оның қоршаған ортамен, болмыспен қарым-қатынасын көрсету басты бағдарға айналды. Прозалық шығармаларда адамгершілік жады, инсаният, жатсыну мәселелері алдыңғы қатарға шықты.

XX ғасырдың соңғы онжылдығында «күрделі» көркем проза ағыны қарқындылығымен және сан алуандығымен ерекшеленді. Көркем проза контекстінде бинарлық оппозицияларға құрылған «мәңгілік» тақырыптар (өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, махаббат пен зұлымдық, жалғыздық, жатсыну) алдыңғы қатарға шықты. Әлемнің шектеулілігі мен шексіздігі, ғарыш, өмір, кеңістік пен уақыт мәселелерінің драмалық кернеуі ұлғайып, ұлттық прозамыздың көркемдік тініне жымдаса өрілді.

Махаббат — адамзаттың даму тарихында, жеке адамның ғұмыры мен тағдырында, жүрегінде із қалдыратын сезім. Мәңгілік махаббат — романтикалық тақырыптардың бірі. Әлем әдебиетінің алтын қорына кірген мәдени-рухани жәдігерлердің алтын арқауы — жастық пен махаббаттан құралған. Жалпы романтизм эстетикасында махаббат сезімі айрықша орында. Романтиктердің махаббатты бейнелеуге көп мән беруі кездейсоқтық емес. Тек махаббат арқылы адам жанының бірлігін, екі жүректің одағын көрсетуге болады деп пайымдайды. Романтиктер махаббатты «адамды адаммен ғана емес, барлық тірі дүниемен жақындастыратын, біріктіретін ұлы құпиялардың бірі» (Шелли «Махаббат философиясы») деп таныды. Өмірдің бірлігі тек махаббат арқылы ғана жүзеге асады. Махаббат арқылы әлемді тануға, ең жоғарғы үйлесімге жетуге болады. Махаббат — күйкі тіршілікке ұлы өзгеріс әкелетін, адам жанын түлететін, жаңартатын қуатты күш. Романтиктер тек сүйетін адамның ғана көзі ашық, ал сүйе алмайтындар соқырлар деп таныды. Махаббат туралы шығармалар көркем әдебиетте бұрын да жазылған. Алайда, Ж. де Сталь әділ бағасын бергендей, тек романтиктердің туындыларында ғана махаббат киелі, рухани толымды қасиетке, құрбандыққа, өлімге де даяр тұратын мазмұнға ие болды.

Еуропа әдебиетіндегі романтикалық шығармаларда да махаббат тақырыбы ерекше орын алады. Романтиктер сүйіспеншілік сезімімен тұлғаның терең рухани болмысын сабақтастырады. Кейде тіпті тұлғаның тіршілігі, өмірінің мәні махаббатқа, сүйетін адамының өмірімен ғана байланысты болады. Мәселен, Байронның шығыс поэмаларында басты кейіпкер сүйікті жарын, махаббатын жоғалтса, өлімге бел байлап, өмірден безеді. Мұнда жалғыз махаббат сезімі ғана емес, сонымен бірге оны жоғалтқаннан кейінгі қайғы-қасірет те маңызға ие. Махаббат сезімі қаншалықты күшті болса, оның қайғысы да соншалықты ауыр. Романтиктерге тән «әлемдік қайғы» да осы сезімдермен өзектес. Байрон, Эдгар По қаһармандары, Шатобрианның Ренесі, орыс әдебиетіндегі Онегин мен Печориндер де осындай кейіпкерлер галереясын құрайды.

Махаббат тақырыбы, махаббат туралы түсінік романтиктердің әлем, өнер мен адам концепциясында үлкен орын алады. Махаббат — ол бүкіл Ғарыштың (Вселенная) құпиясын айқындайтын және түсіндіретін нәрсе, ол «өзінің қасиеті жағынан әрі шексіз, әрі адал, әрі құпия, әрі ғажайып болуы қажет» [1]. Тек махаббат ғана табиғатты, әлемді тануға мүмкіндік береді. Ғашық, сүйетін адамның жағдайы былайша айтқанда, тұлғаның ішкі көзін, жанарын ашатындай, оның қабілетін күшейтеді, шығармашылыққа бастайды. Шығармашылық — романтиктер үшін өмір сүрудің шарты. Сезімдер әлемі ғарышты тануға мүмкіндік береді. Повесте де осы сарын Шалдың ғарышпен байланысы, олардың бірігуі, өзара түсінісуі арқылы маңызды орын алады.

Махаббат — қазіргі қазақ әдебиетіндегі тым тереңдемеген тақырып болғанымен, бұл бағыттағы нәрлі ізденістеріміз бен рухани олжаларымыз жоқ деп айта алмаймыз. Бұған халық ауыз әдебиетінің үлгілері, лиро-эпостық жырларымыз, ежелгі әдебиет пен жыраулар поэзиясы, Абайдан, Мағжанға, Әуезовтің көркемдік әлеміне ұласқан ғашықтық иірімдері мысал бола алады.

Т.Ахметжанның «Сұлу мен суретші» (2001) шығармасы адамзатты ықылым заманнан бері толғандырып келе жатқан мәңгілік тақырыптарды: қоғамның махаббат пен өнерге деген қарым-қатынасын суреттейді. Повестің негізінде драмалық ширығыс пен адамгершілік проблематикасы жатыр. Жазушы повесте адам тағдырының рухани драмасын жан-жақты талдайды. Шығармада шым-шытырық оқиғалар тізбегінен гөрі жеке адамның санасындағы өзгеріс, рухани қопарылыс, ішкі сезім құбылыстары талданады.

Жазушының тағы бір повесі — «Нобель сыйлығында» реалдылық пен романтикалық фантастиканың, тұрмыстық және поэтикалық деңгейдің бір шығарма аясында өзара ұштасқан бірлігін көреміз. Ар-ұят періштесінің адамдарды сынауы үшін жерге түсуі, олардың ұятын оятуға тырысуы, соңында не Иранбаққа қайта алмай, не жерде қала алмай әуеде қалықтап қалуы шығармадағы фантастикалық сарынды күшейтеді. Шығармадағы оқиға желісінде періште қаланың ол шетінен бір, бұл шетінен бір шыр-пыры шығып, адамзаттың санасына ұяттың ұрығын себу үшін жанталасады.

Шығармадағы періште автор қиялының жемісі болғанымен, жер бетіндегі періштенің көзімен, ойымен суреттелетін оқиғалардың барлығы дерлік шынайы өмірден алынған.

Шығармада қатар жатқан екі әлем бар. Бірі — Иранбақтағы періштелер әлемі, екіншісі — «пенделер әлемі». Шығарманың алғашқы беттерінен-ақ жазушы дүниетанымындағы екі әлемнің қарама-қарсылығын аңғарамыз. Иранбақтың таңғажайып көрінісі: «шекесі торсықтай, беттері албыраған қып-қызыл алмалар көрінеді. Содан соң сылдырлап, сылаңдап аққан мөлдір бұлақкөзге шалынады. Түбіндегі ақ тастарына шейін жылт-жылт етіп көрініп жатыр. Маңайдың бәрі көк майса. Ақ, қызыл, сары, көк гүлдердің хош иісі көкіректі ашады. Қыз-қайыңның бұтағына қонақтаған бұлбұл құс тамылжыта ән шырқап отыр. Жауырыны жылт-жылт еткен боз биені күрең құлын борпылдыта еміп тұр.

Әне, ақ, сары, қызыл, көк гүлдердің арасында хор қыздары серуен құрып жүр... Кейде сықылықтасып күліп қоя ма, бірін-бірі қуып ойнай ма, енді бірде қол ұстасып, айдың жүзіндей дөп-дөңгелек боп тұра қалып, мың бұрала билей ме, немене...» деп суреттелген [2; 4]. Ал енді періштенің қабылдауы арқылы берілген адамдар әлемі, қала көрінісі бұған мүлде кереғар. Періштеге қаланың ығы-жығы үйлері, ию-кию көшелері, ары-бері сабылған көліктері, абыр-сабыр тіршілігі біртүрлі ерсі көрінеді. Ол «қолқаны қапқан сасық иісі көкірегің қысып барады. Осыншама түтін құсқан көп көлік кімге керек екен деп таң қалады. Қимылсыздықтан шошқадай семіріп, ыр-ыр етіп жүре алмай қалған пенделерді көргенде көлігінен түсіп, біраз болса да неге жаяу жүрмейді екен деп» толғануы нанымды [2; 5]. Шығарманың басталуында аңғарылған контраст тереңдей келе, сюжеттік желіге арқау болады. Повестің көркемдік тілінде періште мен пенделер арасындағы қақтығыс ширыға келе, адамдардың періштені қуып жіберуімен тынады.

Екі әлемді жалғастырып тұрған Ар-ұят періштесі «өзінің адамдық қасиетін жоғалта бастаған» адамзаттың арын оятамын деп жерге түседі. Адамдардың қалыбын, пиғылын сынақтан өткізген періште жас қыз бейнесінде көрінеді. Періште әр пенденің құлағына оның ар-ұятына маза бермей, жанын жеген үнге айналады. Ішкі ар талқысынан құтылғысы келіп, жаны шыдамаған жер жүзінің адамдары барлығы бірлесе отырып, періштеге қарсы тұрар ем іздейді. Періштенің өзін құртып, жерден қуып жібере алған адамды тіпті Нобель сыйлығына ұсынбақшы болады. Жер шарының барлық адамдары періштенің неліктен жерге түсіп, адамдардың ұятын тексермек болғаны турасындағы сырға үңіліп, ойланғысы да келмейді. Адамдарды толғандыратыны — қалайда қандай жолмен болса да періштені жою. Олар ізгілік үшін күреспей, жамандықтың жолында періштені құрту үшін жанын салады. Атаққа қол жеткізу үшін барлық ғұламалар күні-түні толғанып, жаны байыз таба алмайды. Бір қызығы, періштеге қарсы күшті қаланың ең білгір ғұламасы ойлап табады. Жағдайдың абсурдқа жеткендігі сондай, ғұламаның баласы қоғамда өркендеген ұятсыздықтың, ашкөздіктің, рухани енжарлықтың құрбанына айналады. Оның жанын арашалап аман алып қалуға, айналасындағы адамдардың ұятын оятуға талпынғандардың бірі де періште еді. Алайда оған ойланып жатқан ғұлама жоқ.

Шығарманың кеңістік-мезгілдік құрылымында тәуелсіздік жылдарындағы прозаға тән кульминациялық, жалпы стильдік тенденциялар («ақыр заман», құрылым мотиві, өлім мен өмір арасындағы шекаралық жағдай т.б.) аңғарылады. Хаос әлемінде барлығы алогистік, абсурдтық деңгейге жетті. Жер бетіндегі пенделердің ар-ұяттан безгендігі соншалық, олардың қылықтарынан періштенің өзі ұялып, теріс айналады. Ар-ұятын оятамын деп келген періштенің өзі енді адамдарға жақындай алмайтын болды. Адамдар періштеге оқ атты. «Екі оқ та қыздың ар жағында тұрған генералға тиді. Қыз сап-сау, генерал сылқ құлап түсті. Бір топ офицер өз көздеріне сенбей сілейіп тұрып қалыпты. Періште жоқ болып кетті»[2].

Шығармада періштенің жерге түсіп, адамдардың жан дүниелерін тексеруден өткізуіне байланысты фантастикалық элемент болғанымен, рухани азғындауға ұшыраған адамдардың арасында келеңсіз қылықтар: маскүнемдік, пайдақұмарлық, дүниеқоңыздық, жезөкшелік, тіпті мешіттің өзінде орын алған имансыздық, тағы басқа жағымсыз құбылыстардың сыры — бүгінгі қоғамымыздың да ащы шындығы. Адамдардың нарық заманына қарай барлығын ақшамен өлшеуі, ұятты ұмытуы, бірін-бірі алдап-арбауы, адамдардың бір-бірімен қырық пышақ болып қырқысуы, соғысуы, жердің тамтығын қалдырмай, жара беруі, тағы басқа періште назарынан тыс қалмайды.

Жазушы бүгінгі сауда заңына бағынған қоғамының рухани, адамгершілік көкейкесті мәселелерін жалпы адамзаттық деңгейге көтереді. Автордың айтатын ойының ауқымы да жаһандағы проблемалық мәселелерді көтереді. Т.Ахметжан романтик-суреткер ретінде адамзатты ежелден толғандырып келе жатқан, қазіргі уақытта да аса алаңдатып отырған мәселелерді түбегейлі шешуге

тырысады. Жазушы тазалықтың, ар-ұяттың символы болған періште бейнесі арқылы адам баласының ғұмыры жаратушыға тәуелді болатынын, адамның жан дүниесінің ғарышпен, тылсым күштермен байланысты екенін және адамдардың оны жадында мықтап ұстауы қажеттігін бағдарлайды. Қаламгер адамдардың пенделік мінез-құлықтары мен имандылық тұғырын өзара сабақтастырып, болмыстың мәнін ашуға тырысады.

Повестің өн бойында рухани құндылықтарды жоқтаған мұң жатыр. Шығарманың романтикалық арнасымен байланысы да осы тұстан байқалады. Шығарманың көркемдік шешімінде періштенің өз «миссиясын» орындай алмағаннан кейін әуеде қалықтап қалуының өзі үлкен трагедия. Бұл қоғамның қасіреті. Жаратушының бұйрығын, өз міндетін орындай алмаған періште кері қайта алмайды. Осындай шешім арқылы автор адамдардың эзәзілдің жетегінде кетіп бара жатқанын меңзейді. Жазушының біз қарастырып отырған «Нобель сыйлығымен» қатар, «Сұлу мен суретші» повесі де трагедиялық туындылар санатына жатады.

Қаламгер туындыларынан байқалатын тағы бір ерекшелік — жазушы адам жанын ғарышпен байланыстыруға тырысады. Оның үстіне мұндай ерекше қасиетке тек жаны таза, таңдаулы рух адамдары ғана ие. «Сұлу мен суретші» повесінде де өнер туындысын дүниеге әкелу барысында суретші жанының ғарышпен, тылсым күштермен байланысына көп орын берілген. «Нобель сыйлығында» да періште адамдардың ішкі жан әлемдері мен ғарыштың арасындағы байланыстың алтын көпіріндей, дәнекеріндей. Періште адамдар жоғалтып алған сол байланысты орнатқысы келеді. Шығарманың негізгі қазығы — ар-ұят, имандылық десек, періште мен эзәзілдің күресі нені меңзейді? Автор «адамдардың пендешілікке бой алдырғаны соншалық, өздері эзәзілге айналып бара жатқан жоқ па?» дегендей ойларды ортаға тастайды.

Жазушы періштенің жанары арқылы бүгінгі таңда адамзатқа ортақ кеселді құбылыстардың барлығын: рухани азғындау, ашкөздік, атакқұмарлық, рухани құндылықтардың аяқ асты болуы, материалдық байланыстың рухтан жоғары тұруы, соғыс қаупі, т.т. өзектілігі глобалды мәселелерді алға тарта отырып, қоғамға сауал тастайды. Сол арқылы үлкен философиялық ойларға жетелейді. Т.Ахметжан қазіргі қазақ прозасында өзіндік қолтаңбасымен, ой тұғырымен ерекшеленеді. Бүгінгі қоғамның рухани жұтандығын терең сезіне білген жазушы шығармалары осы олқылықтың орнын толтыруды мақсат еткен өзекті ойларымен құнды. Жаһандану дәуірінде қоғамда бел ала бастаған еуроцентристік көзқарас аясында адамдардың дінсізденіп, иманнан айырылуы, рухани идеалдарды, құндылықтарды аяқ асты етуі жазушыны толғандырады. Қаламгер періште қиялы арқылы қоғамды рухани тұйықтан, құрдымнан құтқаратын жол іздейді, адамдар санасына ар-ұяттың ұрығын сеуіп, ойлануға шақырады.

Тәуелсіздік жылдарындағы проза баяндау күрделілігімен, көп деңгейлігімен ерекшеленеді. Жазушы бейнелеген оқиғалар бірнеше кеңістіктік, уақыттық желілерде қатар өтеді. Кейде олардың арасындағы шекара жойылып, оқиға шарттылығымен, иллюзиялық, салыстырмалы сипатымен танылады. Осы кезеңдегі повестер мен романдардағы сюжеттер «ашықтығымен, еркіндігімен және оқиға дамуының сан тарам желілерімен» сипатталады [3].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Волков И. Творческие методы и художественные системы. — М.: Искусство, 1989. — С. 40.
- 2 Ахметжан Т. Мұң. Хикаяттар мен әңгімелер жинағы. — Алматы: ҚазАқпарат, 2003. — 31 б.
- 3 Қазақ әдебиетінің тарихы: 10 томдық. Тәуелсіздік кезеңі (1991–2001). — Алматы: ҚазАқпарат, 2006. — 420-б.

Ж.Қ.Смағұлов, Б.Төребекова

Романтизм в современной казахской прозе

В статье рассматриваются принципы художественной изобразительности в казахской прозе на материале повести Т.Ахметжана «Красавица и художник». Осмысливая теорию романтизма, автор выявляет признаки этого художественного метода. Особое внимание уделяется вечной теме человечества: отношению общества к любви и искусству. Анализируются образ героя, который несет в себе черты романтической личности, его поступки, характер, мировоззрение.

In this paper only consider the principles of artistic portrayal of kazakh prose material T.Ahmetzhan story «Beauty and the artist.» Comprehending the theory of romanticism, the author reveals signs of artistic method. Particular attention is paid to the eternal theme of humanity: the society's attitude toward love and art. Analyze the image of the hero, who bears the features of a romantic personality. The dominant personality traits of the hero — the actions, character and worldview.

Репозиторий Қарғу